

Jan Gustaw Rokita
(Warszawa)
<https://orcid.org/0000-0002-1904-683X>

MEDALE STEFANA BATOREGO. UWAGI IKONOGRAFICZNE

Abstract

The author of this paper discusses twenty-six works of art, including medals, coins, portrait engravings, emblems as well as specimens of woodcarving and sculpture. Conceivably, some of those pieces may have been encountered by a medallist receiving commission from the king or his immediate circle.

Keywords

emblem, engraving, Batory.

WSTĘP

W czasach Stefana Batorego¹ w Rzeczypospolitej Obojga Narodów podjęto dwie doniosłe inicjatywy w zakresie mennictwa. Pierwszą była emisja przez mennicę gdańską tzw. monet obłązniczych, drugą zaś reforma monetarna w latach 1578-1580².

Po elekcji na króla Rzeczypospolitej Anny Jagiellonki i wyznaczeniu na jej męża pochodzącego z Siedmiogrodu Stefana Batorego, 15 grudnia 1575 roku, oraz jego koronacji w katedrze na Wawelu w Krakowie 1 maja 1576 roku jedynie Gdańsk jawnie przeciwstawił się nowemu monarsze, udzielając poparcia kandy-

¹ Na temat samej osoby Stefana Batorego i dziejów jego panowania powstały liczne publikacje, m.in. Besala 1992, Kucharski 2024.

² Więcek 1989, s. 31-36.

daturze Maksymiliana Habsburga do tronu polskiego. 12 grudnia 1575 roku na Nowym Mieście w Warszawie prymas Jakub Uchański obwołał królem polskim tego ostatniego. Gdańszczanie sprzeciwiali się także tzw. Statutom Karnkowskiego, ogłoszonym 15 marca 1570 przez biskupa kujawskiego Stanisława Karnkowskiego i godzącym w autonomię miasta. Tak rozpoczęli konflikt zbrojny z wojskami Rzeczypospolitej³. Na skutek działań wojennych Gdańszczanie, dysponujący pięciuset kilogramami srebra z kościołów, kasy miejskiej oraz cechów, w 1577 roku rozpoczęli emisję monet „oblężniczych” z wizerunkiem Jezusa Chrystusa trzymającego kulę ziemską zwieńczoną krzyżem wraz z napisem na awersie: DEFENDE NOS CHRISTE SALVATOR (Broń nas Chryste zbawicielu) oraz herbem miasta Gdańska (na rewersie)⁴.

Z kolei reforma monetarna została zainicjowana poprzez ogłoszenie 24 kwietnia 1578 roku ordynacji menniczej⁵. Na mocy dokumentu dopuszczono do obiegu pięć rodzajów monet: talary, półtalary, trojaki, grosze i szelągi. Ponadto na potrzeby rozliczeń zewnętrznych zdecydowano się wprowadzić srebrnego talara i złotego dukata, zaś na potrzeby rozliczeń wewnętrznych system groszowy. Kolejną, znacznie bardziej doniosłą w skutkach, reformą była ordynacja mennicza ogłoszona 5 stycznia 1580 roku⁶. Jej autorzy obniżyli stopę menniczą i wprowadzili do obiegu nowe rodzaje wybijanych monet: szóstaki, półgrosze i denary. Określono także nowe normy mennicze dla talarów, półtalarów, szóstaków, trojaków, groszy, półgroszy i szelągów. Co istotne, ordynacja po raz pierwszy szczególnie naciskała na potrzebę funkcjonowania na rynku monety pełnowartościowej, zawierającej odpowiednią ilość czystego srebra lub złota. W związku z powyższym król Stefan Batory już w uniwersałach z lutego 1580 roku zakazał wywozu z kraju srebra mającego służyć do celów menniczych⁷.

Zmiany, które nastąpiły na mocy ordynacji z 24 kwietnia 1578 roku, objęły również kwestie wyglądu kompozycji artystycznych na rewersach monet. Zarządzono, iż na odwrociu monet bitych w Rzeczypospolitej powinny występować obok siebie, nie zaś osobno, jak to miało miejsce za Zygmunta Augusta, herby Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Była to zmiana o ogromnym znaczeniu także z propagandowego punktu widzenia⁸.

Okres rządów Stefana Batorego cechował rozwój nowych i dotychczas istniejących mennic. Funkcje dzierżawców mennic pełnili wówczas podskarbiowie wielcy: koronny i litewski. Do nich należał obowiązek zawarcia umowy z dzierżawcą

³ Biedrzycka, Besala, 2004-2005, s. 114-129.

⁴ Dylewski 2011, s. 34-52.

⁵ Paszkiewicz 2012, s. 51-59.

⁶ Dylewski 2011, s. 34-52.

⁷ Więcek 1989, s. 49-53.

⁸ Paszkiewicz 2012, s. 51-59.

mennicy, który deklarował zachowywanie odpowiednich norm menniczych, mógł natomiast swobodnie decydować o ilości emitowanej monety i zakupie kruszcu. Dzierżawcy zatrudniali również osobiście mincmistrza, rachmistrza, rytownika stempli i wykwalifikowanych robotników, za których pracę odpowiadali. Od każdej przebitej grzywy srebra dzierżawca był zobowiązany wносить do skarbu odpowiednią opłatę (czynsz). Zysk z całego przedsięwzięcia zależał w dużej mierze od liczby wybitych monet. To z kolei powodowało, iż wyobrażenia na awersach i rewersach nie reprezentowały wysokiej klasy artystycznej – dużo większe znaczenie niż walory estetyczne miała jednak zawartość kruszcu w monecie.

W czasach Stefana Batorego główną mennicą w kraju była ta w Wilnie, zaniebdana jednak po śmierci Zygmunta Augusta, a ponownie uruchomiona w 1579 roku⁹. Z inicjatywy panującego w 1578 roku otwarto mennicę koronną w Olkuszu (działała do 1601 roku). Począwszy zaś od 1584 roku rozpoczęły działalność mennice w Poznaniu i Malborku¹⁰. Ponadto z przywileju wybijania własnej monety korzystali mieszcianie z Gdańska, Torunia, Elbląga oraz Rygi (począwszy od 1581 roku, kiedy miasto znalazło się pod kontrolą Rzeczypospolitej). Monety na polski rynek w czasach Stefana Batorego emitowała także mennica siedmiogrodzka w mieście Nagy Banya¹¹.

STAN BADAŃ

Prześledzenie współcześnie procesu powstawania historycznego dzieła sztuki medalierskiej – począwszy od wyboru wzorca inspiracji, skończywszy na przeniesieniu go na medalowy krążek, jest zadaniem trudnym. W większości wypadków udało mi się jednak wskazać konkretne dzieło sztuki, którego związek z opisywanym medalem, w części lub całości gloryfikującym czyny Stefana Batorego, wydaje się wysoce prawdopodobny.

Podczas kwerendy szczególnie pomocne okazały się zarówno XVI-, XVII-wieczne kompendia i zbiory emblematyczne, jak i katalogi aukcyjne monet oraz medali wystawionych na aukcjach najbardziej liczących się antykwariatów i domów aukcyjnych (w Europie i nie tylko). Większość niezbędnych materiałów została zdigitalizowana i udostępniona nieodpłatnie szerszemu gronu badaczy. Cenne są zwłaszcza trzy takie projekty: *Emblematica Online* upowszechniająca najcenniejsze zbiory biblioteczne wiodących europejskich ośrodków akademickich, *Digitaler Portraitindex* zawierający zbiór rycin portretowych ze zbiorów liczących się bibliotek europejskich, oraz *Acsearch* umożliwiający dostęp do danych archiwalnych prywatnych

⁹ Więcek 1989, s. 42-46.

¹⁰ Ibidem, s. 39-42.

¹¹ Paszkiewicz 2012, s. 51-59.

instytucji zajmujących się sprzedażą numizmatów. Analiza powyższych materiałów niejednokrotnie utwierdzała w przekonaniu, iż wyobrażenia na medalach będących przedmiotem analizy stanowią bezpośrednie powtórzenie bądź przynajmniej nawiązanie do wcześniej funkcjonujących w ikonografii przedstawień.

Medale Stefana Batorego, z wyjątkiem krótkiej pracy M. Gumowskiego¹², nie były dotąd przedmiotem pogłębionej analizy. Kwerendę rozpocząłem od katalogów monet i medali polskich znanych badaczom medalierstwa nie tylko epoki Stefana Batorego autorstwa Ch. Schlegela, M. Herrgotta, R. Heera, J. Albertrandego, F. Bentkowskiego, E. Raczyńskiego, J. Reichela, L. Mikockiego (red.), Ch.-F. Trachsela, E. Hutten-Czapskiego czy W. Bartynowskiego¹³.

Podstawowe informacje o medalach zamieszczano w katalogach wydawanych przy okazji kolejnych okolicznościowych wystaw poświęconych epoce Batorego. Były to pozycje na temat zbiorów prywatnych, muzealnych i wystaw autorstwa C. Kamińskiego i W. Kowalczyka, T. Bogacz i B. Kozarskiej-Orzeszek, P. Mrozowskiego, M. Makowskiego (red.), T. Grzybkowskiej i J. Talbierskiej (red.), M. Koperwasy, J. Gacka, J. Trupindy (red.), M. Stahr, J. Bodzek, E. Korczyńskiej (red.) i I. Chomyn¹⁴.

Przypomnieć warto również prace z zakresu ikonografii królów polskich, w tym Stefana Batorego, autorstwa: E.S. Komornickiego, A. Ciechanowieckiego i B.O. Jeżewskiego¹⁵.

Celem opracowania, prócz szczegółowej analizy spuścizny medalierskiej pozostałej po Stefanie Batorym, jest odnalezienie i opisanie dzieł sztuki, z którymi mógł mieć styczność medalier. Identyfikacja bezpośrednich źródeł inspiracji pozwoli lepiej odpowiedzieć na pytanie, jak Stefan Batory propagował własne, bezsprzecznie znaczne, osiągnięcia polityczne czy militarne. Z tym zaś związana jest kwestia, czy twórcy realizujący zamówienia dworu czerpali z upowszechnionych w zachodnioeuropejskiej ikonografii wzorców oraz reguł ikonografii starożytnego Rzymu, czy raczej – w związku ze specyfiką ustrojową Rzeczypospolitej – starali się nawiązywać do repertuaru symboli oraz sposobów uwieczniania sylwetki ludzkiej przychylnie przyjmowanych przez szlachtę.

¹² Gumowski 1913. Wzmiankowana praca pt. *Medale Stefana Batorego* (1913) ma jedynie charakter katalogowy i zawiera opisy samych medali ze szczególnym uwzględnieniem ich parametrów technicznych (waga, kruszec, średnica itp.). Autor natomiast pominął kwestię funkcji propagandowych numizmatów oraz ich ewentualnych wzorców ikonograficznych. Również opisy przedstawień ikonograficznych znajdujących na awersach i rewersach wymienionych medali są bardzo pobieżne.

¹³ Schlegel 1753, Albertrandy 1805, idem 1805-1850, Bentkowski 1830, Raczyński 1838, Reichel 1842, *Catalogue d'une grande et très belle* 1850, Trachsel 1869, Hutten-Czapski 1871-1916, Bartynowski b.d.w.

¹⁴ Kamiński, Kowalczyk 1969, Bogacz, Kozarska-Orzeszek 1995, *Orzeł Biały* 1995, *Aurea Porta Rzeczypospolitej* 1997, Koperwas 1998, Gacek 2001, *Czar srebra i magia złota* 2007, Stahr 2008, 100 rarytasów numizmatycznych 2012, Chomyn 2015.

¹⁵ Komornicki 1935, s. 425-512, Ciechanowiecki, Jeżewski 1966.

OMÓWIENIE PROBLEMU

Przegląd medali związanych ze Stefanem Batorym jako władcą Rzeczypospolitej należy rozpocząć od ołowianego medalu autorstwa anonimowego medaliera, datowanego na okres po 1576 (?) roku, znajdującego się w zbiorach Muzeum Narodowego w Budapeszcie (il. 1)¹⁶. Na awersie znajduje się podobizna Stefana Batorego (w otoku), sporządzona w trzech liniach inskrypcja oraz dekoracja heraldyczna obiegające dookoła wizerunek panującego. Poczynając od górnej części medalu i podążając w prawą stronę, możemy wyróżnić: herb rodzinny Welfów¹⁷, herby Brunzwiku i Lüneburga oraz Sichelstein¹⁸ oraz herb księstwa Lüneburg¹⁹. Następnie, kierując uwagę na prawo za herbem księstwa Lieneburg, możemy wyróżnić herby Homburga²⁰ i hrabstwa Eberstein²¹.

Napisy otokowe w pierwszym i drugim rzędzie prezentują się następująco: ANNO • 1571 • DVRCH • IM • DIE • HEINRICHSTAT • ANGEORDNET • VND • BEFREIE T • WART • ALLES • WEILANDT : SEINEM • GELIE (w pierwszym rzędzie najbliżej krawędzi medalu) oraz BTEN • HER N • VÄTERN • ZV • EHRE N • UND • DEM • RITTERLICHEN • ADEL • ZV • GNAD (w drugim rzędzie).

Stefana Batorego wewnątrz otoku medalier ujął w półpostaci, z głową skierowaną w prawą stronę. Panujący ma koszulę spodnią z wyłożonym kołnierzem, zapinany na guzy żupan wraz z wyszywanymi poziomymi pasami z wyobrażeniem zębatych pasów wewnątrz (w górnej części) oraz przedstawieniami roślinnymi (w dolnej części). Uzupełnienie ubioru stanowi płaszcz delia z kołnierzem wyłożonym futrem oraz nakrycie głowy ze szkofią (magierka). Do atrybutów, z którymi medalier sportretował Stefana Batorego, należą szabla z rękojeścią w prawej ręce, berło w lewej ręce, a także korona spoczywająca na stoliku (na lewo od panującego). Portret opatrzony jest napisem otokowym (w trzecim ostatnim rzędzie) o następującym treści: STEF-HA (sic) A • D • G • | • R EX • POLO •.

¹⁶ Więcej o medalu i jego kompozycji artystycznej można przeczytać w: Hampel 1878, s. 1-6.

¹⁷ Wyobrażenie stojącego na dwóch tylnych łapach lwa w kartuszu zwieńczonym hełmem rycerskim.

¹⁸ Wyobrażenie galopującego w prawą stronę konia Wittekinda na tle kolumny w owalnym kartuszu z pawimi piórami zwieńczonym gwiazdą złożonym z dwóch sierpów podtrzymywanych z prawej strony przez skrzydłatego Geniusza, dzierżącącego w prawej ręce motykę/laskę (?), z lewej zaś strony również przez skrzydłatego Geniusza, trzymającego w prawej ręce motykę/laskę (?).

¹⁹ Wyobrażenie lwa stojącego na dwóch tylnych łapach w kartuszu trzymanym w obydwu przednich łapach z prawej strony przez lwa w pozycji leżącej, z lewej zaś strony przez skrzydłatego gryfa w pozycji leżącej.

²⁰ Wyobrażenie lwa stojącego na dwóch tylnych łapach w kartuszu podtrzymywanym z prawej strony przez skrzydłatego Geniusza, dzierżącącego w prawej ręce węża, z lewej zaś strony również przez skrzydłatego Geniusza, trzymającego w prawej ręce węża.

²¹ Wyobrażenie lwa stojącego na dwóch tylnych łapach w kartuszu trzymanym w obydwu przednich łapach z prawej strony przez skrzydłatego gryfa w pozycji leżącej, z lewej zaś strony przez lwa w pozycji leżącej.

Oba dzieła: medalierskie i graficzne, łączy wiele podobieństw. Do najważniejszych należy podobny ubiór panującego w postaci koszuli z wyłożonym kołnierzem, zapinanego na guzy żupana, płaszcz delii z kołnierzem wyłożonym futrem oraz magierki ze szkofią. Mimo identycznych funkcji tych części ubioru staropolskiego odmienny pozostaje jednak ich wygląd i krój. Jedynie medalier uwypuklił kołnierz koszuli spodniej. Żupan z kolei ma odmienną dekorację: zamiast wyobrażeń wyłącznie roślinnych, jak na rycinie, występuje w jego górnej części motyw poziomych pasów z pasami zębatymi (wewnątrz). W końcu zaś płaszcz delia odwzorowany na medalu jest rozpięty (nie zaś spięty pod szyją okrągłą broszą) i posiada futrzane obszycie o odmiennym kroju niż odpowiednik na rycinie.

Il. 2. Rycina (akwaforta), Jost Amman, 1576 r. (?).
Zurich, Graphische Sammlung und Fotoarchiv,
Zentralbibliothek Zürich, nr inw. 000003583

W przypadku medalu oraz ryciny została zastosowana jednak ta sama koncepcja prezentacji postaci Stefana Batorego w półpostaci, z głową skierowaną w prawą (w przypadku medalu) lub lewą (w przypadku ryciny) stronę. Co więcej, w programie artystycznym obydwu dzieł istotną rolę przewidziano dla stolika, na którym leży korona *clausa*. Na medalu, w przeciwieństwie do ryciny, oglądający nie

dostrzeże jednak materii okrywającej stolicę. Kluczowe w końcu są gesty portretowanego, oddane zarówno przez medaliera, jak i rytownika w analogiczny sposób, oraz dobór trzymany przez niego atrybutów (berła i rękojeści szabli).

Emisję drugiego medalu, autorstwa nieokreślonego medaliera, należy łączyć ze zdobyciem przez wojska polskie Połocka, po oblężeniu trwającym od 11 do 30 sierpnia 1579 roku (il. 3). Na awersie artysta sportretował monarchę w półpostaci, z głową skierowaną na prawo. Władca ma na sobie elementy zbroi płytowej: kirys, obojczyk, naramienniki z tarczami, opachy, nałokcice, zarękawia i rękawice. W lewej ręce trzyma berło. Z kolei w prawej ręce panujący ściska rękojeść szabli przytroczonej do jego boku. Napis otokowy brzmi natomiast następująco: STEPHANVS•D[ei]•G[ratia]•REX•POL[oniae]•MAG[nus]•DUX•LIT[huaniae]•RUSSI[ae]•P[russiae] (Stefan z Bożej łaski Król Polski, Wielki Książę Litewski, Ruski, Pruski).

Il. 3. Medal nieznanego autorstwa związany ze zdobyciem przez wojska polskie Połocka w 1579 roku. Raczyński 1838, 1, poz. 53

Na rewersie w dziewięciu rzędach medalier wykonał napis okolicznościowy dotyczący zdobycia Połocka przez wojska Stefana Batorego: DIES•MEN•SIS•ET•ANNVS CAPTAE•POLOCIAE•BIS DENA AVGVSTI NONAQVE POLOCIA CAPTA EST LVCE DOLENT HOSTES CASTRA RAPIT STEPHANVS (Dzień, miesiąc i rok zdobycia Połocka, dnia 29 sierpnia wzięty jest Połock. Smuć się nieprzyjaciele, Stefan zdobywa warownie).

W toku kwerendy udało się odnaleźć dzieło graficzne, które co prawda powstało dopiero w 1601 roku, ale wykazuje pewne podobieństwo do awersu medalu. Mowa o rycinie w zbiorach wiedeńskich (il. 4). Rytownik ukazał portret Stefana Batorego w półokrągłej niszy, stanowiącej część ściany nieokreślonej budowli, zło-

żone z dwóch kolumn z głowicami korynckimi, podtrzymujących architrav, fryz i gzyms²³.

Podobiznę Stefana Batorego rytownik ukazał w całej postaci. Monarcha ma magierkę ze szkofią, szatę spodnią z długimi rękawami (żupan), pozbawiony rękawów płaszcz delię z futrzanym kołnierzem, guzami i pętlcami, kirys z dekoracją w formie plecionki wewnątrz dwóch pionowych pasów i trzech poziomych, fartuch z identyczną dekoracją wewnątrz ośmiu poziomych pasów i obrzeżenia, długie obcisłe spodnie. Obuwie panującego stanowią trzewiki. Atrybuty to berło w lewej ręce oraz szabla w pochwie, przytroczona do prawego boku portretowanego. Z kolei na posadzce półokrągłej niszy (obok lewej nogi władcy) spoczywa hełm z dzwonem, nakarczkiem, policzkiem, daszkiem, nosalem oraz pióropuszem.

Porównanie medalu i grafiki ujawnia, że rytownik – w przeciwieństwie do medaliera – nie przedstawił panującego w pełnym uzbrojeniu. Na rycinie brakuje wyeksponowanych na awersie medalu naramienników z tarczkami, opach, nałokciców, zarękwami i rękawic. Podobna uwaga dotyczy korony *clausa*, która w wersji medalierskiej zdobi głowę panującego, a na rycinie spoczywa na hełmie leżącym obok lewej nogi króla. Cechy wspólne to ustawienie kończyn górnych i dobór insygniów władzy – berła i miecza, choć pewne rozbieżności dotyczą rękojeści miecza. U medaliera panujący trzyma ją w prawej ręce, u rytownika zaś prawica monarchy opiera się o jego bok powyżej rękojeści.

²³ Interesujący jest program dekoracyjny trzonów kolumnowych, zawierający wyobrażenia sześciu puttów oraz imitacji liści akantowych (w dolnych częściach). Poczynając od dolnej części trzonu prawej kolumny, wyróżnić należy putto wraz z dwiema szablami w prawej ręce i w lewej uniesionej do góry ręce, putto wspinające się w kierunku kapitelu kolumny wraz z włócznią z zawieszonym hełmem, w prawej ręce, putto wraz z bronią palną (muskietem?) w obydwu, wyprostowanych w łokciach, rękach: prawej opuszczonej do dołu i lewej uniesionej do góry. Poczynając od dolnej części trzonu lewej kolumny, wyodrębnić zaś trzeba: putto wraz z tarczą w lewej ręce, putto wraz ze strzałą w prawej, uniesionej do góry, ręce i toporem w lewej, uniesionej do góry, ręce, oraz putto z łukiem i strzałą w prawej, uniesionej do góry, ręce i lewej, zgiętej w łokciu, ręce. Z kolei na fryzie rytownik upamiętnił: hełm, łuk, pęk strzał, tarczę z wyobrażeniem gwiazdy i półksiężyca, miecz lub sztylet w pochwie i łopatę wojskową (?) (w prawej środkowej części) oraz szablę z rękojeścią, tarczę z dwoma imaczami, cep bojowy i kołczan ze strzałami w środku (w lewej środkowej części). Środek fryzu dekoruje imitacja muszli. Ponadto na płycinach kwadratowych cokołów ustawionych bezpośrednio nad architravem oglądający dostrzeże podobizny lwich głów. Skrajne przestrzenie fryzu na prawo i lewo od wspomnianych cokołów, z głowami lwów, wypełniają również wyobrażenia tarczy (w tym jednej z wyeksponowanym imaczem). Z kolei w dolnej części, po obydwu stronach cokołów obydwu kolumn, zlokalizowany jest pusty kartusz ze spływami wolutowymi flankowany przez dwie podobne do siebie postacie puttów w pozycjach stojących. Pierwsze putto opiera prawą rękę o tarczę z głową Gorgony i z pomocą lewej, uniesionej do góry, ręki trzyma kartusz (w prawej części kartusza). Drugie putto opiera lewą rękę o tarczę z głową brodatego starca (?), zaś prawą, uniesioną do góry, ręką, dzierży kartusz (w lewej części kartusza).

Il. 4. Rycina w zbiorach wiedeńskich – portret Stefana Batorego. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung, Porträtsammlung, nr inw. PORT_00059860_01

Powstanie trzeciego medalu, bez sygnatury autora i daty emisji, należy zdaje się łączyć z okresem wojny pomiędzy Rzeczpospolitą a Państwem Moskiewskim toczonej w latach 1577-1582 (il. 5). Awers zajmuje wizerunek panującego w półpostaci, z głową skierowaną w prawą stronę. Jest on odziany w koszulę spodnią z niewielkim kołnierzem, kirys płytowy z dekoracjami wewnątrz dwóch poziomych (w dolnej części) i jednego pionowego pasa (na wysokości klatki piersiowej), płaszcz delię z wyłożonym futrzanym kołnierzem oraz kołpak urozmaicony szkofią (na głowie). W prawej ręce dzierży berło. Napis otokowy brzmi następująco: STEPHANUS•BATHORIUS•REX•POLONIAE (Stefan Batory Król Polski).

Il. 5. Medal dedykowany Stefanowi Batoremu, bez sygnatury autora i daty emisji. Raczyński 1838, I, poz. 48

Szukając ewentualnego pierwowzoru, należy wspomnieć o szczegółowo opisywanej w innej części pracy rycinie (akwafortcie) wykonanej przez Josta Ammana w 1576 (?) roku (il. 2).

Zasadnicza różnica między medalem a ryciną w ujęciu panującego dotyczy stroju monarszego. Zarówno medalier, jak i rytownik uwzględnili zbliżone koszule spodnie z niewielkimi kołnierzami, płaszcze delie, kołpaki ze szkofiami. Jednak na awersie medalu pod płaszczem delią występuje kirys stalowy. Z kolei rytownik zdecydował się upamiętnić pod identycznym płaszczem żupan zapięty na guzy. W obu wypadkach analogiczne pozostaje ustawienie prawej ręki oraz atrybut władzy królewskiej – berło (również w prawej ręce). Jako że rytowany wizerunek Stefana Batorego jest większy niż jego medalierski odpowiednik, rytownik zmieścił również lewą rękę, opierającą się o rękojeść miecza. Na medalu rękojeści nie ma, choć gdyby wystarczyło miejsca, gest mógłby być podobny. Na medalu oglądający nie dostrzeże także innych dodatków z ryciny, jak herb Rzeczypospolitej i Batorych, baldachim z lambrekinami, stolik nakrytego materią ze spoczywającą na nim koroną *clausa*.

Niemniej interesująca pozostaje kompozycja rewersu medalu. Oglądający dostrzeże w centrum krążka pięć makówek połączonych wstęgą zawiązaną w kokardę oraz unoszącą się nad nimi koronę *aperta*. Dzięki napisowi otokowemu: PER NON DORMIRE (Nie śpiąc), udało się określić jednoznacznie, skąd medalier czerpał wzorzec. Jest to motto oraz wyobrażenie florenckiego kupca Bartolomea Bartoliniego Salimbeniego. Miejscem szczególnym przeznaczonym do prezentacji znaków

i motta rodziny Salimbeni była oczywiście ich rezydencja we Florencji (il. 6). Zachowany do dziś pałac wzniesiono pomiędzy 27 lutego 1520 roku a majem 1523 roku. Za projekt budowli odpowiadał Baccio d'Agnolo. Jak się wydaje, jemu zawdzięczamy pomysł ozdobienia florenckiej rezydencji Salimbenich przedstawieniami makówek, przy czym rodzina przyjęła je jako swój znak już dużo wcześniej, bo w 1338 roku²⁴. Do dziś w obrębie pałacu oraz w jego wnętrzach zachowało się wiele wyobrażeń makówek. Ze względu jednak na umieszczenie na rewersie omawianego medalu zarówno motta, jak i wyobrażenia makówek, najbardziej będzie nas interesować dekoracja portalu wejściowego do pałacu od strony via Porta Rossa. Portal posiada z obu stron boniowanie oraz tympanon w formie pionowych pasów. Pomiedzy boniowaniem a tympanonem zlokalizowany jest napis: PER NON DORMIRE, oraz dwa powtarzające się rzeźbione wyobrażenia trzech makówek, połączonych wstęgą zawiązaną w kokardę, oraz pierścienia z kamieniem szlachetnym (na wysokości ich łodyg)²⁵.

Il. 6. Rezydencja rodziny Salimbeni we Florencji

²⁴ Spreti 1932, VI, s. 322.

²⁵ Herb ma nawiązywać do zapobiegliwości członków rodziny Salimbeni, którzy dzięki ciężkiej pracy stworzyli rodzinną fortunę. Motto PER NON DORMIRE („Aby nie zasnąć”) należy interpre-

W przypadku kompozycji medalierskiej makówek jest pięć, nie trzy, a medalier nie ukazał pierścienia z kamieniem szlachetnym, a koronę *aperta* unoszącą się nad owocami maku. Obecność korony *aperta* w przypadku rewersu nie powinna dziwić z uwagi na królewskie prerogatywy portretowanego.

Podobne motywy zdobią wnętrza pałacu – szczególnie ciekawe w omawianym kontekście są oryginalne drewniane dwuczęściowe drzwi, datowane na pierwszą połowę XVI wieku, lecz przechowywane obecnie w należącej niegdyś do Medyceuszy Villa Cerreto Guidi we Florencji (il. 7). W dwóch górnych kwaterach drzwi pojawia się powtórzony motyw siedmiu makówek połączonych wstęgą zawiązaną w kokardę oraz wyobrażenie pierścienia z kamieniem szlachetnym (na wysokości ich łodyg). Motto rodzinne: PER NON DORMIRE, umieścił tym razem artysta na teście wstędze. Taka dekoracja dwóch kwater świadczy o tym, iż już w XVI wieku liczba makówek była zmienna i dostosowywana zapewne do oczekiwań właściciela lub koncepcji artysty. Na drzwiach, w miejscu klamek, widnieją również dwie rzeźbiarsko dopracowane głowy lwów.

Czwarty z medali Stefana Batorego, autorstwa anonimowego medaliera (pozabawiony daty wybicia), był ponad wszelką wątpliwość inspirowany wzorcami antycznymi i, jak się wydaje, został sporządzony dla upamiętnienia zwycięstw Stefana Batorego podczas wojny z Państwem Moskiewskim (w latach 1577-1582, il. 8). Medalier ujął podobiznę panującego w popiersiu z głową skierowaną w prawą stronę. Panujący ma na sobie kirys stalowy z obojczykiem, płaszcz paludament spięty na lewym ramieniu broszą, a także wieniec laurowy na głowie. Napis otokowy: STEPHAN[us]•D[ei]•G[ratia]•REX •POL[oniae]•M[agus]•DUX•L[ithuaniae] (Stefan z Bożej łaski Król Polski, Wielki Książę Litewski), informuje o tytule władcy.

Rewers zajmuje wyobrażenie Geniusza – mężczyzny ukazanego w całej postaci i uchwyconego podczas przemieszczania się w lewą stronę. Na wyposażeniu Geniusza pozostaje laska z zawieszonym na niej wieniec laurowym, dzierzona w prawej ręce i oparta o prawe ramię, oraz patera niesiona w lewej, uniesionej do góry, ręce. Napis: QUIESCANT•PASTORES (Niech spoczywają Pasterze), należy interpretować jako komentarz do samej sceny.

tować w związku z cechą przypisywaną sobie przez członków rodu – umiejętnością wykorzystywania okazji, których inni nie potrafią dostrzec. Z kolei wygląd herbu rodzinnego, spopularyzowanego także za pośrednictwem rewersu medalu, związany jest również z historią Benuccia di Giovanniego Salimbeniego, który trzy przewiązane wstążką makówki miał odnaleźć między zakupionym tkaninami. Nie ma żadnych dowodów świadczących o związkach pomiędzy rodzinami Batorych i Salimbenich. Wydaje się, że medalier mógł się zainspirować wspomnianym mottem i herbem które być może zostało upowszechnione za pośrednictwem okolicznościowej ryciny lub emblematu w jednym z kompendiów emblematycznych. Spreiti 1932, VI, s. 322.

Il. 7. Willa Medyceuszy, Cerreto Guidi (okolice Florencji)

W okresie wojny Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim motyw drzewa laurowego pojawiał się częściej na kompozycjach artystycznych innych, najprawdopodobniej niezachowanych dziś, medali. Wiadomo, że również jeden z najbliższych współpracowników panującego – kanclerz Jan Zamoyski²⁶, kazał emitować

²⁶ Na temat samej osoby Jana Zamoyskiego i dziejów jego hetmanatu powstały liczne publikacje: m.in. Grzybowski 1994, Leśniewski 2008.

okolicznościowe medale dedykowane Stefanowi Batoremu i jemu samemu, także zawierające bezpośrednie odniesienie do zwycięstw militarnych Rzeczypospolitej na Wschodzie. Jeden z takich medali przekazał Zamoyski francuskiemu humaniście Antoniemu Muretowi. W ramach wdzięczności Muret ułożył literacki opis medalu, którego fragment brzmi:

..... per quem Marti societas Apollo est,
 Qui decora Hero[u]m accumulatur et Nestori dulci
 Eloquio exaequat et forti pectora Achillem
 Et leg-es armis firmans et legi-bus arma
 Victricem laurum pacatae intexit olivae.
 (... przez którego Apollo sprzymierza się z Marsem,
 Który jednoczy w sobie zalety bohaterów i dorównywa
 Nestorowi w słodkiej wymowie, jak Achillesowi w mężnej piersi,
 I umacniając prawa bronią i broń prawami,
 Wplótł do pokojowej oliwki zwycięski laur²⁷).

Opis ten, jak zaznaczył sam autor, miał przede wszystkim słać „Pana Zamoyskiego, kanclerza polskiego”, czyli jego bezpośredniego darczyńcę.

Il. 8. Medal Stefana Batorego, autorstwa nieznanego medaliera, bez daty wybita, dla upamiętnienia zwycięstw podczas wojny z Państwem Moskiewskim w latach 1577-1582. Raczyński 1838, 1, poz. 50

Podczas kwerendy udało się odnaleźć monetę (srebrny antoninianus) z czasów cesarza Trajana Decjusza (Gaiusa Messiusa Quintusa Traianusa Deciusa, panującego w latach 249-251), datowaną na 250 rok n.e. (il. 9). Jej rewers zaopatrzono

²⁷ Cyt. za Nowak-Dłuzewski 1969, s. 188, przyp. 4.

Il. 9. Moneta (srebrny antoninianus) z czasów Trajana Decjusza datowana na 250 rok n.e. Własność prywatna. Przedmiot wystawiony na aukcji antykwarium Noble Numismatics Pty Ltd 28 lipca 2020 roku, aukcja 124, kat 3431

ny został w wyobrażenie Geniusza Ilyrii (Illyricum) – skrzydatego mężczyzny w przezroczystej połałdowanej szacie do kostek, przerzuconej przez lewe ramię (?), dzierżącego w prawej ręce róg obfitości, w lewej zaś, uniesionej do góry, ściskającego paterę. Prawa noga bohatera kompozycji pozostaje wyprostowana w kolanie, a lewa, zgięta w kolanie, wysunięta jest zdecydowanie do przodu. Napis otokowy głosi: VICTORIA AVG.

Między kompozycjami występują rozbieżności. Geniusz na rewersie medalu posiada w prawej ręce laskę z wieńcem laurowym, nie zaś róg obfitości, jak jego odpowiednik na rewersie monety. Ta sama uwaga dotyczy ubioru. Jedynie Geniusz z monety ubrany jest w przezroczystą połałdowaną szatę do kostek przerzuconą przez lewe ramię (?). Geniusz na medalowym krążku nie ma stroju chroniącego ciało. Najważniejsze podobieństwo pomiędzy przedstawieniami dotyczy natomiast samego ustawienia kończyn dolnych mitologicznego bohatera²⁸. Tym niemniej lewa noga Geniusza na rewersie medalu jest lekko zgięta w kolanie, nie zaś całkowicie wyprostowana – jak na rewersie monety.

Piąty medal Stefana Batorego nie ma sygnatury autora ani daty emisji. Jak się wydaje, powstał w celu upamiętnienia zwycięstw Rzeczypospolitej w Inflantach i zawarcia z Państwem Moskiewskim rozejmu w Jamie Zapolskim, 15 stycznia 1582 roku (il. 10). Na awersie medalier ukazał popiersie, wizerunek Stefana Batorego, którego głowa skierowana jest w prawą stronę. W skład stroju panującego wchodzi płaszcz z rękawami (ferezja węgierska?) oraz magierka ze szkofią (ma-

²⁸ To znaczy jednej nogi wyprostowanej lub lekko zgiętej w kolanie, drugiej zaś zgiętej w kolanie i wysuniętej do przodu.

Il. 10. Medal Stefana Batorego bez sygnatury autora i daty emisji, upamiętniający zwycięstwa Rzeczypospolitej w Inflantach i zawarcie rozejmu w Jamie Zapolskim w 1582 roku. Raczyński 1838, I, poz. 52

gierka). Napis otokowy: STEPHANUS+D[ei]: G[ra]fia]+REX+POLONIAE (Stefan z Bożej łaski Król Polski), przybliża prerogatywy królewskie Stefana Batorego.

Rewers, ponad wszelką wątpliwość, inspirowany był ikonografią starożytnego Rzymu. W centrum krążka medalier przedstawił palmę z rozłożystymi liśćmi w koronie. Na prawo od drzewa oglądający dostrzeże niewiastę w pozycji stojącej oraz w sukni do kostek spiętej sznurem pod piersiami, z krótkimi rękawami i dużym dekoltem. Niewiasta pochyla się w stronę dziecka, przedstawionego także w pozycji stojącej, w szacie do kolan, z długimi rękawami, które obydwie uniesione do góry ręce trzyma na głowie. Według Edwarda Raczyńskiego powyższy gest dziecka należy identyfikować jako targanie sobie włosów. Na lewo od drzewa palmowego siedzi na kopcu lub kamieniu starzec (jeniec wojenny) w szacie spodniej z długimi rękawami, szacie wierzchniej do kostek z krótkimi rękawami oraz w charakterystycznej czapce (frygijskiej). Kluczowe są jego gesty, wskazujące na żałobę: lewa ręka podtrzymująca opadającą głowę i prawa spoczywająca swobodnie na jednym z kolan. Obok starca (jeńca wojennego) na ziemi spoczywają panoplia wojenne: łuk ze strzałą, lufa armatnia, szabla i tarcza.

Do monet z czasów Wespazjana (Titusa Flawiusa Vespasianusa, panującego od 1 lipca 69 roku do 23 czerwca 79 roku), z których medalier mógł czerpać inspirację należy sesterc datowany na ok. 71 rok n.e. (il. 11). Na jego rewersie mincerz uwzględnił wyobrażenie drzewa palmowego z rozłożystymi liśćmi w koronie oraz owocami (kokosami?). Na prawo od palmy na pancerzu (?) siedzi personifikacja prowincji Judei. To niewiasta w szacie do kostek z rękawami do łokci i welonie. Interesujące są również jej gesty: prawa ręka podtrzymuje opadającą głowę, a lewa

jest uniesiona do góry. Również i w tym przypadku mamy zatem do czynienia z gestem żałoby. Obok niewiasty znajduje się owalna tarcza. Kolejną postacią jest starzec (jeniec wojenny) w pozycji stojącej oraz materii zakrywającej intymne części ciała. Jego zgięte w łokciach i założone na plecy ręce są skrępowane. Istotne jest także ustawienie kończyn dolnych²⁹. Napis otokowy: IVDEA CAPTA, umożliwia poznanie okoliczności emisji medalu.

Il. 11. Sesterce datowany na ok. 71 rok n.e. Własność prywatna. Przedmiot wystawiony na aukcji antykwiariatu Heritage Auctions, Inc. 25 sierpnia 2008 roku, aukcja 3101, kat 35190

O ile ponad wszelką wątpliwość autor medalu uwiecznił pod palmą w pozycji siedzącej mężczyznę (starca będącego jeńcem wojennym), o tyle twórca monety pod podobnym drzewem palmowym (rodzącym jednak owoce – daktylę?) umieścił niewiastę (personifikację prowincji Judei). Rozbieżności nie dotyczą jedynie szczegółów anatomicznych, ale także ubiorów. Starzec na rewersie medalu ma na sobie szatę spodnią z długimi rękawami, szatę wierzchnią do kostek z krótkimi rękawami oraz charakterystyczną czapkę (frygijską). Natomiast niewiasta na rewersie monety odziana jest w szatę do kostek z rękawami do łokci. Na jej głowie spoczywa zaś welon. Podobne są natomiast gesty obydwu postaci: jedna ręka, podtrzymująca opadającą głowę, i druga ręka. Oczywiście postaci upamiętnionej na rewersie monety na lewo od palmy (starca, jeńca wojennego, w pozycji stojącej oraz w materii zakrywającej intymne części ciała) nie można zestawiać z utrwaloną na rewersie medalu niewiastą w pozycji stojącej oraz w sukni do kostek z krótkimi

²⁹ To znaczy lewej nogi wyprostowanej w kolanie i prawej wysuniętej do przodu i lekko zgiętej w kolanie.

rękawami i obszernym dekoltem. Tym niemniej obaj twórcy: medalier i mincerz, w podobny sposób zaprezentowali ustawienie ich kończyn dolnych³⁰.

Druga z monet (sesterc) mogących stanowić inspirację medaliera powstała około 71 roku n.e. (il. 12). Na jej rewersie występuje podobizna drzewa palmowego z rozłożystymi liśćmi w koronie oraz owocami (daktylami?, w centrum krążka), pod którym siedzi (obok okrągłej tarczy) personifikacja prowincji Judei – niewiasta w szacie do kostek z rękawami do łokci i welonie. Posługując się prawą ręką, niewiasta podtrzymuje opadającą głowę. Lewa ręka jest uniesiona do góry. W odróżnieniu od rewersu poprzednio opisywanej monety po drugiej (lewej) stronie drzewa palmowego mincerz nie uwzględnił żadnej postaci, lecz panoplia wojenne: okrągłą tarczę, drugą ośmioboczną tarczę (?) i hełm. Napis otokowy: IVDEA CAPTA S C, dotyczy zwycięstwa Rzymian nad Żydami.

Il. 12. Sesterc z około 71 roku n.e. Własność prywatna. Przedmiot wystawiony na aukcji antykwaria-tu Heritage Auctions, Inc. 25 sierpnia 2008 roku, aukcja 3101, kat 35191

Podobnie jak w przypadku poprzednio analizowanej monety na uwagę zasługuje zwłaszcza postać w pozycji siedzącej pod palmą. Medalier nadał jej rysy starszego mężczyzny (jeńca wojennego), mincerz zaś przedstawił ją jako kobietę. Ubiór personifikacji prowincji Judei na rewersie monety nie odbiega od stroju tej samej personifikacji na rewersie tej poprzednio opisywanej (także z 71 roku n.e.). W zamyśle tak medaliera, jak autora interesującej nas w tym miejscu monety część kompozycji na lewo od drzewa palmowego została przeznaczona na prezentację

³⁰ To znaczy jednej nogi wyprostowanej w kolanie, drugiej zaś wysuniętej do przodu i lekko zgiętej w kolanie.

panopliów wojennych. Oczywiście XVI-wieczny autor medalu ukazał broń współczesną swoim czasom. Tym niemniej jeden element uzbrojenia obecny jest zarówno na rewersie medalu, jak monety – jest to tarcza z zaokrąglonymi bokami.

Trzeci spośród numizmatów, z których medalier mógł czerpać wzorce, to moneta (sesterc) wybita w 71 roku n.e. (il. 13). Na jej rewersie mincerz przybliżył wizerunek żołnierza rzymskiego stojącego na lewo od drzewa palmowego z rozłożystymi liśćmi w koronie oraz owocami (daktyłami?). Żołnierz ma na sobie modelowany antyczny pancerz, narzucony na plecy płaszcz spięty pod szyją okrągłą broszą oraz tzw. fartuszek rzymski z paskami *cingulum* i sandały. W prawej ręce dzierży rodzaj ozdobnego sztyletu rzymskiego schowanego w pochwie – parazonium. W lewej, uniesionej do góry, ręce spoczywa włócznia. Prawą, zgiętą w kolanie, nogę żołnierz opiera o zapewne hełm. Na prawo od drzewa palmowego, podobnie jak w przypadku rewersów poprzednio opisanych monet, uwieczniona została, w pozycji siedzącej, personifikacja prowincji Judei – niewiasta w szacie do kostek z rękawami do łokci i welonie, której prawa ręka uniemożliwia osunięcie się głowy, zaś lewa pozostaje uniesiona. Napis otokowy: IVDEA CAPTA S C³¹, ma taki sam wymiar propagandowy jak poprzednio cytowane napisy.

Uwagę zwraca zatem mnogość wariantów monet z czasów cesarza Wespazjana, na których dominującym elementem kompozycji jednej ze stron (zazwyczaj rewersu) była palma oraz siedząca obok niej niewiasta oznaczająca prowincję Judeę. Na rewersie monety z 71 roku n.e. jedynie tę postać można próbować porównywać do postaci starca (jeńca wojennego) z rewersu medalu dedykowanego Stefanowi Batoremu, przy czym autor monety w oryginalny sposób ukazał wyższość świata rzymskiego nad światem żydowskim. Pomiedzy postacią żołnierza a postacią płaczącej niewiasty występują bowiem znaczące dysproporcje, jeżeli chodzi o wielkość i wzrost – ten pierwszy jest wyraźnie większy i wyższy od personifikacji Judei. Tak samo, z podobnych zapewne pobudek, postąpił twórca wyżej opisywanej monety, uwypuklając postać personifikacji prowincji w pozycji siedzącej.

Czwarta, i ostatnia spośród monet zidentyfikowanych przeze mnie jako potencjalne inspiracje medaliera, sporządzona została w 71 roku n.e. Zasluguje ona na omówienie z uwagi na koncepcję upamiętnienia obok postaci w pozycji

³¹ Mowa tutaj oczywiście o zdobyciu bronionej przez Żydów Jerozolimy przez wojska rzymskie pod wodzą przyszłego cesarza Tytusa Flawiusza i prokuratora Tyberiusza Juliusza Aleksandra. Oblężenie trwało od 10 maja do 26 września 70 roku. Sama zaś Jerozolima znajdowała się pod kontrolą Żydów od 66 roku, kiedy to wybuchło pierwsze powstanie żydowskie przeciwko panowaniu rzymskiemu w Judei. Ostatecznie powstanie zakończyło się wraz z upadkiem twierdzy Masada na wiosnę 73 roku. obrońcy twierdzy, z wyjątkiem dwóch kobiet i pięciorga dzieci, popełnili samobójstwo. Co warto podkreślić, mimo iż powstanie trwało do 73 roku, dla Rzymian momentem kulminacyjnym było zdobycie w 70 roku świętego dla żydowskich powstańców miasta Jerozolima.

Il. 13. Sesterc z 71 roku n.e. Własność prywatna. Przedmiot wystawiony na aukcji antykwarium Ira & Larry Goldberg Coins & Collectibles, Inc. 6 czerwca 2017 roku, aukcja 98, kat 1696

siedzącej drugiej postaci w pozycji stojącej, odwróconej tyłem do pierwszej (po drugiej stronie drzewa palmowego, il. 14). Mincarz ponad wszelką wątpliwość przedstawił niewiastę symbolizującą Judeę, w pozycji stojącej z pochyloną głową. Niewiasta obydwie wysunięte do przodu ręce ma skrępowane. Dwa zasadnicze elementy jej stroju to suknia do kostek i welon. Za jej plecami mincerz ukazał drzewo palmowe z rozłożystymi liśćmi w koronie i owocami (trzema daktylami?). Napis otokowy: IVDEA CAPTA, informuje o zwycięstwie Rzymian nad Żydami z 26 września 70 roku³².

Rewers medalu i rewers monety wykazują cechy wspólne. Najważniejsza to oczywiście postać samej niewiasty w pozycji stojącej (nie zaś w siedzącej) obok drzewa palmowego. Jej strój jest jednak inny. Personifikacja Judei na rewersie monety upamiętniona została w sukni do kostek i welonie. Natomiast niewiastę na rewersie medalu z czasów Stefana Batorego przedstawił medalier bez skrępowanych rąk oraz w sukni do kostek, spiętej sznurem pod piersiami, z krótkimi rękawami i dużym dekoltem. Niewiasta na rewersie medalu nie posiada również welonu. Daleko idące podobieństwo możemy stwierdzić natomiast w przypadku charakterystycznego ustawienia kończyn dolnych obu postaci³³ oraz ich pochylonych do przodu głów.

³² Podobnie jak w przypadku poprzedniego numizmatu mowa tutaj o zdobyciu przez Rzymian Jerozolimy 26 września 70 roku.

³³ To znaczy jednej nogi wyprostowywanej w kolanie, drugiej zaś wysuniętej do przodu i zgiętej w kolanie.

Il. 14. Moneta z 71 roku n.e. Własność prywatna. Przedmiot wystawiony na aukcji antykwarium Ira & Larry Goldberg Coins & Collectibles, Inc. 5 września 2017 roku, aukcja 100, kat 2109

Szósty medal Stefana Batorego jest dziełem nieokreślonego medaliera, datowanym na 1582 rok (il. 15). Na awersie medalier ukazał popiersie z podobizną monarchy zwróconą w prawą stronę. Panujący ma na sobie kirys płytowy z obojczykiem, spięty na lewym ramieniu płaszcz paludament oraz wieniec laurowy na skroniach. Napis otokowy: STEPHANUS I.D[ei].G[ratia].REX.POLONIAE (Stefan I z Bożej łaski Król Polski), pomagał XVI-wiecznemu odbiorcy w określeniu prerogatyw władcy.

Il. 15. Medal Stefana Batorego nieznanego autorstwa, 1582 rok. Warszawa, Zamek Królewski, nr inw. ZKW.N.26

Na rewersie medalu oglądający dostrzeże napis w dziewięciu wierszach: DEO / REIP.Q[reipublicae] POLON[ae] / ET LITHV[anae]. / POLOCIAM LIVO- / NIAM / QVE / RESTITVIT. / A[nno].S[alutis]. / MDLXXX / II (Bogu i Rzeczypospolitej Polskiej i Litewskiej Połock i Inflanty przywrócił roku zbawienia 1582³⁴).

Siódmy medal Stefana Batorego, autorstwa anonimowego medaliera, z 1582 roku możemy określić jako heraldyczny (il. 16). Na awersie medalier utrwalił panującego w półpostaci w prawym profilu. Strój portretowanego stanowi w tym wypadku kołpak ze szkofią (na głowie) oraz płaszcz delia z wyłożonym kołnierzem. Napis otokowy: STEPHANUS I [primus] D[ei] G[ratia] REX POLONIAE A° [anno] 1582 (Stefan Pierwszy z Bożej łaski Król Polski rok 1582), dotyczy bezpośrednio głównego bohatera awersu.

Il. 16. Medal Stefana Batorego nieznanego autorstwa z 1582 roku. Warszawa, Zamek Królewski, nr inw. ZKW.N.29

Z kolei rewers wypełnia w całości znak herbowy Rzeczypospolitej – polski Orzeł z herbem Batorów (Smocze zęby) na piersi wewnątrz kartusza, zawijanego u góry i dołu. Nad kartuszem unosi się korona *clausa*.

Ósmy medal jest interesującym świadectwem przenikania się w polskim medalierstwie wzorców ikonografii cesarskiej i polskiej. Mowa o numizmacie pozbawionym sygnatury autora, lecz zaopatrzonym w datę (1582 rok, il. 17). Na awersie występuje podobizna Stefana Batorego w półpostaci z głową zwróconą w lewą stronę. Strój to czapka magierka z przypiętą szkofią, pancerz karacenyowy z takimi samymi naramiennikami oraz płaszcz delia spięty pod szyją broszą.

³⁴ Tłum. za: Raczyński 1845a, s. 250.

Napis otokowy: STEPH[anus] D[ei] G[ratia] REX POL[oniae] M[agnus] D[ux] LI[thuaniae] (Stefan z Bożej łaski Król Polski, Wielki Książę Litewski), precyzuje tytułaturę władcy.

Niemniej interesujące pozostaje wyobrażenie na rewersie. Medalier zdecydował się zrealizować artystyczną wizję orła w koronie *aperta* (?) z rozpostartymi skrzydłami. Orzeł wpatrzony jest w otoczony promieniami wieniec laurowy wyłaniający się wśród obłoków. Na jego piersiach znajduje się herb Stefana Batorego. Natomiast pod pazurami medalier uwzględnił insygnia koronacyjne: berło i jabłko z krzyżem (po lewej stronie), koronę *clausa* (po środku) oraz miecz i gałązkę laurową (po prawej stronie). Napis otokowy: SI DEUS PRO NOBIS, QUIS CONTRA NOS 1582 (Jeżeli Bóg za nami, któż przeciwko nam 1582), ułatwia zrozumienie intencji medaliera.

Il. 17. Medal Stefana Batorego nieznanego autorstwa z 1582 roku. Raczyński 1838, 1, poz. 47

Należy tu przywołać rewers medalu dedykowanego cesarzowi Rudolfowi II Habsburgowi, koronowanemu na cesarza rzymskiego (1 listopada 1575 roku, il. 18). Ponad wszelką wątpliwość posłużył on za wzór autorowi rewersu dzieła medalierskiego z 1582 roku. Pojawiający się wśród obłoków jednogłowy orzeł cesarski, z rozpostartymi skrzydłami³⁵, wpatrzony jest w wieniec laurowy, otoczony ze wszystkich stron promieniami. Przekaz jest taki, że dobry władca powinien dążyć do osiągnięcia wiecznej sławy, ale też pozostać wiernym ideałom chrześcijańskim. Napis w półkołu: SALVTI PVBLICAE, dotyczy osoby dysponenta.

³⁵ Występujący w herbie Świętego Cesarstwa Rzymskiego.

Il. 18. Rewers medalu dedykowanego Rudolfowi II Habsburgowi. Własność prywatna. Przedmiot wystawiony na aukcji antykwarium numizmatycznego Dr. Busso Peus Nachfolger (Frankfurt nad Menem) 29 października 2014 roku, aukcja 148, kat. 170

Rozwiązane w oryginalny sposób godło Świętego Cesarstwa Rzymskiego pojawiało się również na rewersach licznych późniejszych numizmatów z okresu panowania Rudolfa II Habsburga, będących formą pośrednią pomiędzy monetą a medalem. Mowa w tym miejscu m.in. reichstalerze z 1585 roku (il. 19). Wspomniana moneta zasługuje na przybliżenie ze względu na obecność na jej rewersie zbliżonych insygniów władzy do tych na rewersie medalu z 1582 roku. W tym wypadku jednak mincerz uwiecznił orła cesarskiego dwugłowego, nie zaś jednogłowego, z rozpostartymi skrzydłami (w centrum kompozycji). Dwie głowy orła skierowane są w dwie przeciwne strony świata, nie zaś w górę jak głowa na odwrocie poprzednio omawianego dzieła medalierskiego. Obok pazurów drapieżnika, podobnie jak na medalu z 1582 roku, mincerz przedstawił berło i miecz. Należy jednak pamiętać, iż na rewersie monety z 1582 roku odmienna jest lokalizacja insygniów władzy³⁶. Trzecie z nich – jabłko z krzyżem – zaplanował mincerz na wysokości piersi orła (zamiast na wysokości berła jak na rewersie medalu z 1582 roku). Z kolei korona *clausa* nie spoczywa pod pazurami orła, jak jej odpowiednik na rewer-

³⁶ To znaczy berła utrwalonego w pobliżu lewego pazura i miecza umieszczonego w pobliżu prawego orlego pazura.

się medalu z 1582 roku, lecz unosi się nad jego obiema głowami. Napis otokowy rewersu monety, zawierający fragment tytulatury, brzmi: ARHIDVX•AVSTRIAE DVX•BVRG[undiae]•MAR[chio]•MORA[viae]•ETC[etera]1598.

Il. 19. Reichstaler z 1585 roku. Własność prywatna. Przedmiot wystawiony na aukcji antykwariatu numizmatycznego Fritz Rudolf Künker GmbH & Co (Osnabrück) 28 września 2010 roku (aukcja 175, kat. 3184)

Kolejny, dziewiąty, medal Stefana Batorego zdradza (w przypadku jego awersu) inspiracje wzorcami mody węgierskiej. Mowa o medalu autorstwa nieokreślonego medaliera z 1582 roku (il. 20). Na awersie artysta sportretował Stefana Batorego w półpostaci z głową zwróconą w lewą stronę. Panujący ma na sobie żupan z pętlcami, zapinany na guzy, płaszcz z rękawami i kołnierzem podbitym futrem (ferezję?), magierkę wraz ze szkofią. Napis otokowy wygląda następująco: STEPH[anus]•D[ei]•G[ratia]•REX•POL[oniae]•& (Stefan z Bożej łaski Król Polski etc.).

Na stronie odwrotnej medalier wkomponował w centrum krążka jedynie okolicznościowe napisy (w ośmiu wierszach): DEO REGNOQUE POLONO REM LIVONA[m] RESTITUIT A.S. MDLXXXII (Bogu i Królestwu Polskiemu Inflanty przywrócił 1582 roku) oraz w otoku: MANU POTENTI ET BRACHIO EXCELSO (Ręką silną i wzniosłym ramieniem).

Il. 20. Medal Stefana Batorego nieznanego autorstwa z 1582 roku. Raczyński 1838, 1, poz. 49

Dziesiąty medal, również niezaopatrzony w sygnaturę autorską, pochodzi z 1585 roku (il. 21). Na awersie widnieje podobizna Stefana Batorego w popiersiu z głową zwróconą w prawą stronę. Medalier sportretował władcę w sukni spodniej, narzuconym na ramiona podbitym futrem płaszczu ferezji (?) oraz magierce ze szkofią. Napis otokowy: STEPHANUS • D[ei] G[ratia] • REX • POLO[niae] (Stefan z Bożej łaski Król Polski), uświadamiał nowożytnemu odbiorcy rangę monarszą Stefana Batorego.

Il. 21. Medal Stefana Batorego nieznanego autorstwa z 1585 roku. Raczyński 1838, 1, poz. 54

Rewers natomiast wypełnia sporządzony wewnątrz wieńca laurowego napis w dziewięciu rzędach: REX QUI IUDICAT IN•VERITATE•PAUPERES•THRONUS•EIVS IN•AETERNVM• FIRMABITVR PRO[verbium]: 29 1585 (Król, który sądzi według prawdy ubogie, stolica jego będzie na wieki utwierdzona. Z księgi przypowieści Roz. 29 1585).

Również w 1585 roku, sumptem Rady Miasta Gdańska, wybity został jeszcze jeden, jedenasty medal, również anonimowego autora (il. 22). Awers artysta przeznaczył na portret Stefana Batorego w popiersiu z głową skierowaną w prawą stronę. Panujący ubrany jest w kirys stalowy z tarczką naramiennika i obojczykiem. Głowę Stefana Batorego wieńczy zaś korona *clausa*.

Il. 22. Medal Stefana Batorego nieznanego autorstwa z 1585 roku. Raczyński 1838, 1, poz. 46

Napis otokowy: STEPHANVS•D[ei] : G[ratia]•REX POL[oniae]•MAG[nus]•DUX•LIT[hvaniae]•RUS[siae]•P[russiae] (Stefan z Bożej łaski Król Polski, Wielki Książę Litewski, ruski, pruski), przytacza początkowy fragment tytulatury władców Rzeczypospolitej.

Z kolei na rewersie widnieje herb municypium gdańskiego – kartusz z dwoma równoramiennymi krzyżami zwieńczonymi koroną *aperta*, trzymany przez dwa wspięte lwy zwrócone do siebie. Pomiędzy lwami (nad kartuszem herbowym) unosi się banderola z datą 1585. Dalszych informacji dostarcza lektura napisu otokowego: EX•AVRO•SOLIDO•REGIA•CIVITAS•GEDANENSI[s]•F[ieri] F[ecit] (Z czystego złota królewskie miasto Gdańsk zrobić kazało).

Ostatni z analizowanych przeze mnie medali Stefana Batorego, bez sygnatury autora, należy datować, jak się wydaje, na okres po 1595 roku (il. 23). Na awersie

artysta sportretował panującego w popiersiu z głową zwróconą w prawą stronę. Na ubiór panującego składają się kirys stalowy z obojczykiem i naramiennikiem, płaszcz paludamentum i korona *clausa* (na głowie). Napis otokowy głosi: STEPHANUS•D[ei]•G[ratia]•REX•POLON[iae] : ET•MAG[nus]•DVX LITVA[niae] (Stefan z Bożej łaski Król Polski i Wielki Ksiązę Litewski).

Il. 23. Medal Stefana Batorego nieznanego autorstwa, po 1595 roku (?). Raczyński 1838, 1, poz. 45

Podobne elementy znajdują się na marmurowej płycie nagrobnej Stefana Batorego w katedrze na Wawelu w Krakowie, autorstwa Santi Gucciego, datowanej na 1595 rok (il. 24). Płyta wyróżnia się wypukło-rzeźbioną figurą zmarłego. Artysta rzeźbiarz ukazał monarchę leżącego na wznak, lecz z torsem opartym na lewej ręce, głową uniesioną ku górze, a także ze skrzyżowanymi nogami. Do uzbrojenia portretowanego zaliczyć należy ornamentowany kirys, fartuch, nabiodrki, nakolanniki, nagołenniki i trzewiki z ostrogami. Natomiast w skład jego stroju wchodzi krótka, wzorzysta spódnica kaftana z falbanami oraz królewski płaszcz spięty na wysokości klatki piersiowej sznurem zawiązanym na kokardę. W prawej ręce panujący ściska jabłko. Z kolei w lewej ręce władca prezentuje berło. Niemniej istotne są również dodatki do opisywanego stroju: korona *clausa* (na głowie), łańcuch (na szyi) i szarfa z dwoma frędzlami na krańcach (na piersiach)³⁷.

³⁷ Na marmurowej płycie nagrobnej Stefana Batorego rzeźbiarz w charakterze tła ukazał jeszcze inne elementy uzbrojenia: okrągłą tarczę z dekoracją na obrzeżeniu, herb rycerski z okratowaną przyłbicą, topór berdysza, rękojeść szabli w pochwie w kształcie głowy lwa, pozbawioną zdobień rękojeść miecza oraz buławę.

Il. 24. Płyta nagrobna Stefana Batorego w katedrze na Wawelu w Krakowie, Santi Gucci, 1595 rok

Na rewersie natomiast artysta przybliżył odbiorcy oryginalnie rozwiązany herb Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Korony i Litwy) – orła piastowskiego i jeźdźca z dobytym mieczem Pogoni wewnątrz dwóch oddzielnych kartuszy z charakterystycznymi wolutami i spływami, przykryte koroną *aperta* i mitrą książęcą. Wymienione kartusze trzymają dwie postacie. Pierwsza z prawej strony to mężczyzna w hełmie z grzebieniem, przepasany szarfą na lewym ramieniu (personifikacja Fortitudo, Męstwa?). Druga to zapewne niewiasta wyposażona w skrzydła (personifikacja Prudentii, Roztropności). Nad kartuszami unosi się jeszcze jedna skrzydlata postać niewieścia (anioł).

Przyjmując, że postacie po obydwu stronach kartusza należy utożsamiać z personifikacjami Fortitudo (Męstwa) i Prudentii (Roztropności), kluczowa dla zrozumienia koncepcji kartusza flankowanego przez dwie postacie wydaje się oprawa wcześniejszej ryciny portretowej Stefana Batorego, autorstwa Domenica Zenoi,

datowana na lata 1576-1580 (il. 25). Wewnątrz oryginalnie rozwiązanego kartusza z charakterystycznymi wolutami i spływami wolutowymi (w ramie małżowinowo-perłkowej) znajduje się wizerunek monarchy w półpostaci z głową skierowaną *en trois quarts* w lewo³⁸. Kartusz, stanowiący obramienie ryciny, w dolnej części flankowany jest przez dwa podobne do siebie skrzydlate putta w pozycjach stoją-

Il. 25. Rycina portretowa Stefana Batorego, Domenico Zenoa, 1576-1580. München, Staatliche Graphische Sammlung, nr inw. 126871 D

³⁸ Monarcha ma na sobie żupan zapięty na guzy z pętlcami i spięty wąskim paskiem ze sprzączką, narzucony na ramiona płaszcz spięty pod szyją broszą i udekorowany po zewnętrznej stronie wyszytymi motywami roślinnymi, a także koronę *clausa* (na głowie). W lewej ręce trzyma berło. Na uwagę zasługują także gesty czynione prawą ręką, której palce: mały, serdeczny i kciuk, pozostają zgięte, zaś środkowy i wskazujący wyprostowane (na znak pokoju i zwycięstwa?).

cych, ze zwróconymi ku dołowi głowami, których jedynie okrycie stanowią materie z parami frędzli na krańcach, narzucona na ich ramiona i zasłaniająca części intymne. Kolejno prawa i lewa ręka puttów (w zależności od ich lokalizacji) pozostaje oparta o otwory fantazyjnie powyginanych elementów kartusza. Z kolei ich pozostałe, wyprostowane w łokciach, ręce spoczywające swobodnie wzdłuż ciała ściskają fragmenty wspomnianej materii będącej ich jedynym ubiorem³⁹.

Kolejna rycina, która mogła stanowić dla medaliera pomoc, sporządzona została przez Giacoma Franca około 1594 (?) roku (il. 26)⁴⁰. Najbardziej interesuje nas dekoracja zewnętrzna owalnego portretu Stefana Batorego. Owal wpisany jest w prostokąt, w którego rogach znajdujemy różnego rodzaju atrybuty i podobizny zwierząt⁴¹. Powyżej, w kolejnym, dużo mniejszym owalnym kartuszu⁴², flankowanym podobiznami dwóch syren (po prawej i lewej stronie) oraz udekorowanym wyobrażeniem lwiego pyska⁴³, uwzględniona została personifikacja cnót królewskich – niewiasta w szacie do kostek spiętej pod piersiami sznurem z koroną *aperta* na głowie. Kolejnym atrybutem personifikacji (oprócz korony *aperta*) jest berło w prawej ręce. Za pomocą palca wskazującego dłoni lewej, wyprostowanej, ręki

³⁹ W górnej części kartusza rytownik upamiętnił w pozycjach na wpół leżących dwie postacie kobiece. Pierwsza, w sięgającej do kostek sukni, z odsłoniętą prawą piersią, w wieńcu laurowym (na głowie), posiadająca dwie bransolety (na wysokości ramienia), w prawej ręce ściska trąbę (w prawej części). Druga postać, w sięgającej do kostek sukni, z odsłoniętą lewą piersią, w wieńcu laurowym (na głowie), również wyposażona w dwie bransolety (na wysokości ramienia) w lewej ręce trzyma wieńiec laurowy (w lewej części). Za dodatkową dekorację kartusza należy uznać zwisające z jego powyginanych elementów cztery girlandy owocowe (w dwóch różnych rozmiarach), a także dwa kartusze z herbem Batorych (Smocze zęby, w dolnej części) i wyobrażeniem nieokreślonego ośmiopłatkowego kwiatu (dębika ośmiopłatkowego?, w górnej części) i tablice z inskrypcją: „Stefphano Battori Rè di Polonia, entrò in regno à s4 aprile, coronato alli io magio 1576”.

⁴⁰ Wewnątrz owalnego medalionu z dekoracją małżowinowo-perłową na obrzeżeniu rytownik upamiętnił podobiznę Stefana Batorego w półpostaci z głową skierowaną *en trois quarts* w lewo, a także w płaszczu zapinanym na guzy z pętlcami, z futrzanym kołnierzem oraz w magierce ze szko-fią na tle zwisającej w prawym górnym rogu kotary z falbanami.

⁴¹ W prawym górnym rogu wyróżnić należy koguta z grzebieniem, stojącego na hełmie, oraz panoplia wojenne: buławę, trąbę, miecz z rękojeścią, regiment oraz kirys stalowy z fartuchem (napisy: „Bello” i „Virtute praesente”). W prawym dolnym rogu występują: stojąca na zwierciadle czapla (na jednej nodze) oraz trzy węże usiłujące zaatakować czaplę (napis: „Prudentia”). W lewym górnym rogu rytownik odwzorował gołębicę stojącą na rogu obfitości na tle materii z falbanami rozwieszanej na kształt girlandy (napis: „Paci”). Natomiast w lewym dolnym rogu widoczny jest orzeł stojący na kole razem z osią (pozbawioną drugiego koła), a także wąż (wijący się wzdłuż wymienionej osi) oraz skrzyżowane ze sobą miecz i berło, jabłko oraz dyby (?), napisy: „Iustitiae” i „Fortuna fauente”).

⁴² Ze spływami wolutowymi obwiedzionym girlandami złożonymi z kwiatów i liści.

⁴³ W środkowej części kolejnego fantazyjnego kartusza w kształcie prostokąta z zaokrąglonymi rogami i spływami wolutowymi.

personifikacja ta kieruje uwagę oglądającego w stronę nieba. Gest dotyczy bezpośrednio do osoby Stefana Batorego ukazanego poniżej⁴⁴.

Najbardziej interesujące nas postacie upamiętnił rytownik na lewo i prawo od owalnego portretu Stefana Batorego (na tle kwadratowych kolumn). Poczynając od lewej strony, mamy do czynienia z przedstawieniem personifikacji Fortitudo (Męstwa) w pozycji stojącej – mężczyzny w tunice z rękawami do łokci, antycznym modelowanym pancerzu z kwadratowym wycięciem wokół szyi przepasanym szarfą lub paskiem, hełmie z pióropuszem i wyobrażeniem maszkarona (?), tzw. fartuszku rzymskim z paskami *cingulum* i wysokich butach. W lewej ręce Fortitudo (Męstwo) ściska włócznię. Z kolei jego prawa ręka spoczywa oparta o owalną tarczę. Postać po prawej stronie, również uchwycona w pozycji stojącej, to personifikacja Merkurego – mężczyzny okrytego jedynie materią narzuconą na prawe ramię i zasłaniającą miejsca intymne, stąpającego na skrzydlatej główce anielskiej (Cherubinie?). W prawej ręce Merkury trzyma skrzydlaty kaduceusz. Natomiast posługując się palcem małym lewej ręki, kieruje on uwagę oglądającego na głowę Cherubina.

Oczywiście jedynie postać Fortitudo (Męstwa) z ryciny możemy porównywać z jej odpowiednikiem na rewersie medalu. Zarówno rytownik, jak i medalier uwiecznili mężczyznę w pancerzu przepasanym szarfą lub paskiem, hełmie z pióropuszem, tzw. fartuszku rzymskim i wysokich butach. Zważywszy na ograniczenia wynikające z niewielkich rozmiarów krążka, medalier nie uwiecznił dekoracji hełmu Fortitudo (Męstwa) w postaci maszkarona (?), pasków *cingulum* należących do tzw. fartuszka rzymskiego i kwadratowego wycięcia wokół szyi pancerza rzymskiego. Na rewersie medalu i rycinie identyczny jest za to atrybut Fortitudo (Męstwa), a więc włócznia w uniesionym do góry ręku⁴⁵.

W dolnej części ryciny, w centrum, rytownik zaplanował (wewnątrz okrągłego kartusza ze spływami wolutowymi i wyobrażeniami głowy maszkarona w górnej

⁴⁴ Wszystkie te przedstawienia zostały umieszczone pomiędzy kwadratowymi kolumnami z głowicami doryckimi stanowiącymi portyk nieokreślonej budowli antycznej wyróżniającej się architekturą z tryglifami i metopami. Nad głowicami kolumn na płycinach kwadratowych cokołów (ustawionych na abakusach) sporządzone zostały następujące napisy: „Me primus metuit uencratur et ultimus Orbis Mesigua parum terra ucretur amat” (w przypadku kwadratowego cokołu kolumny, w lewej części ryciny) oraz „Et feriam Dominos in persede sceptra gerentes Succumbet manibus Turcia uicta meis” (w przypadku kwadratowego cokołu kolumny, w prawej części ryciny). Na lewo od kwadratowego cokołu kolumny, w lewej części ryciny, znajduje się putto przepasane na prawym ramieniu przez girlandę liściasto-owocową i wskazujące za pomocą palca małego lewej ręki na cytowany napis. Z kolei na prawo od kwadratowego cokołu kolumny, w prawej części ryciny, artysta również sportretował putto, okryte taką samą girlandą liściasto-owocową co jego odpowiednik na drugiej stronie ryciny. Putto opiera się prawą ręką o kwadratowy cokoł.

⁴⁵ Lewym w przypadku Fortitudo (Męstwo) na rycinie i prawym w przypadku Fortitudo (Męstwo) na rewersie medalu.

Il. 26. Rycina, Giacomo Franco, około 1594 (?) roku. Warszawa, Muzeum Narodowe, nr inw. DI 82546 MNW

części oraz głowy kobiecej? w dolnej części) wyobrażenie orła piastowskiego w kolejnym, mniejszym, kartuszu, otoczonego wstęgą złożoną z jedenastu małych herbów oraz korony *clausa* przynależnej Stefanowi Batoremu⁴⁶.

⁴⁶ W skład wstęgi wchodzi herby połączone ze sobą wstążkami: 1. Batorych, 2. Prus Królewskich (województw chełmińskiego i malborskiego), 3. Prus Królewskich (województwa pomorskiego), 4. Małopolski (województwa sandomierskiego), 5. Małopolski (Benedyktynów na Świętym Krzy-

Należy również zwrócić uwagę na szereg przedmiotów: elementów uzbrojenia i instrumentów muzycznych utrwalonych na lewo i prawo od omawianego okrągłego kartusza ze spływami wolutowymi i orłem piastowskim wewnątrz⁴⁷.

PODSUMOWANIE

Po analizie zebranego materiału ikonograficznego z okresu panowania Stefana Batorego nasuwają się pewne wnioski. Po pierwsze, możemy wyróżnić trzy typy portretów królewskich dominujących na medalach:

- portret *all'antica*, którego głównymi elementami są wieniec laurowy czy też, stylizowany na starożytny, kompletny ubiór w postaci kirysu, płaszcz pahlamentu i wieńca laurowego na głowie (np. na awersie medalu autorstwa nieokreślonego medaliera, datowanego na 1582 rok⁴⁸);
- portret współczesny, na który składa się XVI-wieczny ubiór władcy w postaci elementów zbroi płytowej: kirysu, obojczyka, naramiennika z tarczkami, opach, nałokciów, zarękw i rękawic (na awersie medalu nieokreślonego medaliera z 1579 roku⁴⁹);
- portret staropolski, którego głównymi elementami są koszula spodnia z wyłożonym kołnierzem, zapinany na guzy żupan wraz z wyszywanymi poziomymi pasami z wyobrażeniem zębatych pasów wewnątrz (w górnej części) oraz przedstawieniami roślinnymi (w dolnej części), płaszcz delia z kołnierzem wyłożonym futrem oraz magierka ze szkofią (na awersie medalu autorstwa anonimowego medaliera z okresu po 1576 (?) roku⁵⁰).

Liczbowo przeważają medalierskie wizerunki władcy nawiązujące do wzorców mody staropolskiej, co jest o tyle istotne, iż również jeden z następców Stefana Batorego, Jan III Sobieski, kazał pracującym dla siebie medalierom, malarzom

żu (Łysej Górze), 6. Wielkopolski (Ziemi dobrzyńskiej?), 7. Małopolski (województwa lubelskiego), 8. Wielkopolski (województwa sieradzkiego, łęczyckiego, brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego), 9. Wielkopolski (województwa kaliskiego), 10. Rusi (województwa ruskiego), 11. Wielkiego Księstwa Litewskiego (województw wileńskiego, trockiego, nowogródzkiego, brzesko-litewskiego, mińskiego, mścisławskiego, witebskiego i połockiego).

⁴⁷ Na lewo od przedstawienia heraldycznego oglądający dostrzeże przepasany szarfą cyzelowany kirys wraz z fartuchem, obojczykiem, naramiennikami, nałokciami i zarękwami oraz bęben wojskowy, owalną tarczę w wyobrażeniu słońca o antropomorficznych rysach (w centrum), berdysza na drzewcu i hełmu rycerskiego z pióropuszem. Część ryciny na prawo od wzmiankowanego przedstawienia heraldycznego wypełniają odwzorowane przez rytownika przedstawienia: dud, wiolonczeli, gitary, lutni, trąby, księgi z nutami oraz dwóch innych zamkniętych ksiąg zapewne o podobnej tematyce.

⁴⁸ Warszawa, Zamek Królewski, nr inw. ZKW.N.26.

⁴⁹ Raczyński 1838, 1, poz. 53.

⁵⁰ Budapeszt, Magyar Nemzeti Múzeum, nr inw. MNM.ET.C. 41.874.

czy rzeźbiarzom do wspomnianych wzorców nawiązywać. Do naszych czasów zachowały się wprawdzie medalierskie wizerunki Sobieskiego upamiętniające go w żupanie zapinanym na guzy i płaszczu delii, lecz jest ich niewiele. Można tu przywołać awers medalu autorstwa Johanna Schmelzingera, z okresu po 12 września 1683 roku⁵¹, czy awers medalu tego samego artysty z 1688 roku⁵².

Natomiast punktem odniesienia dla twórców medali z podobizną Stefana Batorego były najpewniej współczesne im ryciny. Wystarczy przypomnieć o licznych analogiach łączących awers medalu autorstwa anonimowego medaliera z okresu po 1576 (?) roku⁵³ i rycinę wykonaną przez Josta Ammana w 1576 (?) roku⁵⁴.

Analizując medale uwzględnionych w niniejszym opracowaniu, znaleźć można numizmaty o charakterze:

- heraldycznym (np. rewers medalu bez sygnatury autora datowanego na okres po 1595 roku z wyobrażeniami oryginalnie rozwiązanego herbu Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Korony i Litwy) – orła piastowskiego i jeźdźca z dobytym mieczem Pogoni wewnątrz dwóch oddzielnych kartuszy z charakterystycznymi wolutami i spływami przykrytych koroną *aperta* i mitrą książęcą⁵⁵, oraz rewers medalu autorstwa anonimowego medaliera z 1582 roku z podobizną znaku herbowego Rzeczypospolitej – polskiego Orła z herbem Batorych (Smoczymi zębami) na piersi wewnątrz kartusza, zawijanego u góry i dołu i zwieńczonego koroną *clausa*⁵⁶);
- emblematycznym (np. rewers medalu bez sygnatury autora i daty emisji, którego powstanie należy, jak się wydaje, łączyć z okresem wojny pomiędzy Rzeczpospolitą a Państwem Moskiewskim, toczonej w latach 1577-1582, z wyobrażeniami pięciu makówek połączonych wstęgą zawiązaną w kokardę oraz unoszącej się nad nimi korony *aperta* wraz z napisem otokowym: PER NON DORMIRE⁵⁷);
- mitologicznym (np. rewers medalu autorstwa anonimowego medaliera pozbawionego daty wybicia z wyobrażeniem Geniusza – mężczyzny ukazanego w całej postaci i uchwyconego podczas przemieszczania się w lewą stronę wraz z laską z przerzuconym przezeń wieńcem laurowym i paterą)⁵⁸;
- religijnym (np. rewers medalu pozbawionego sygnatury autora, lecz zaopatrzonego w datę (1582 rok) z artystyczną wizją orła w koronie *aperta* (?))

⁵¹ Raczyński 1838, 1, poz. 221.

⁵² Ibidem, 1, poz. 244.

⁵³ Budapeszt, Magyar Nemzeti Múzeum, nr inw. MNM.ET.C. 41.874.

⁵⁴ Zurich, Graphische Sammlung und Fotoarchiv, Zentralbibliothek Zürich, nr inw. 000003583.

⁵⁵ Raczyński 1838, 1, poz. 45.

⁵⁶ Zamek Królewski, nr inw. ZKW.N.29.

⁵⁷ Raczyński 1838, I, poz. 48.

⁵⁸ Ibidem, 1, poz. 50.

z rozpostartymi skrzydłami wpatrzonego w otoczony promieniami wieniec laurowy wyłaniający się wśród obłoków i napisem otokowym o następującej treści: SI DEUS PRO NOBIS, QUIS CONTRA NOS 1582, (Jeżeli Bóg za nami, któż przeciwko nam 1582)⁵⁹;

- historycznym (np. rewers medalu pozbawionego sygnatury autora i daty emisji⁶⁰ z wyobrażeniem jeńca w pozycji siedzącej pod palmą inspirowanym rewersami monet z czasów cesarza Wespazjana – Titusa Flawiusa Vespasiana panującego od 1 lipca 69 roku do 23 czerwca 79 roku).

Niekiedy jeden numizmat mógł reprezentować dwa różne obszary. Na przykład na rewersie medalu bez sygnatury autora, lecz zaopatrzonego w datę (1582 rok), występuje zarówno polski znak heraldyczny (orzeł w koronie *aperta* (?) z rozpostartymi skrzydłami), jak i napis o jednoznacznie religijnej treści (SI DEUS PRO NOBIS, QUIS CONTRA NOS 1582: Jeżeli Bóg za nami, któż przeciwko nam 1582)⁶¹. Mamy więc do czynienia z motywami zarówno heraldycznymi, jak i religijnymi. Kolejny przykład dotyczy rewersu medalu bez sygnatury autora datowanego na okres po 1595 roku z wyobrażeniami oryginalnie rozwiązanego herbu Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Korony i Litwy), otoczonego przez personifikacje Fortitudo (Męstwa), Prudentii (Roztropności) i skrzydlatego anioła⁶². Przenikają się tu motywy heraldyczne, alegoryczne i religijne.

Na koniec pozostaje odpowiedzieć na pytanie o to, czy i w jakim stopniu twórcy realizujący zamówienia dworu Stefana Batorego czerpali z dostatecznie upowszechnionych w europejskiej ikonografii wzorców oraz reguł ikonografii starożytnego Rzymu, obowiązujących na awersach i rewersach numizmatów z epoki, na ile natomiast w związku ze specyfiką ustrojową Rzeczypospolitej starali się nawiązywać do repertuaru symboli oraz sposobów uwieczniania sylwetki ludzkiej przychylnie przyjmowanych przez szlachtę. Zważywszy, że w przypadku spuścizny medalierskiej po tym władcy przeważają medale, na których awersach panujący został uwieczniony według reguł ikonografii staropolskiej, nie ma wątpliwości, że ten wzorzec upamiętniania panującego był bardziej pożądany przez dysponenta, czyli zamawiającego. W przypadku pozostałych medalierskich portretów tego króla, tych stanowiących mniejszość, uprawnione jest mówienie o naśladowaniu ikonografii zachodnioeuropejskiej i antycznej.

⁵⁹ Ibidem, 1, poz. 47.

⁶⁰ Ibidem, I, poz. 52.

⁶¹ Ibidem, 1, poz. 47.

⁶² Warszawa, Zamek Królewski, nr inw. ZKW.N.29.

STEFAN BATORY'S MEDALS. ICONOGRAPHIC REMARKS

Summary

The author of this paper discusses twenty-six works of art, including medals, coins, portrait engravings, emblems as well as specimens of woodcarving and sculpture. Apart from a detailed analysis of the medallic legacy of Stefan Batory, the aim of this study is to find and describe works of art that a medallic artist might have been exposed to when commissioned by the king or his immediate circle to fashion a medal. Having identified direct sources of inspiration for seventeenth-century artists, it has been possible to offer a better explanation of how Stefan Batory promoted his own indisputable political or military achievements.

Bibliografia

Źródła przed 1900 r.

- Albertrand J. 1805, Zabytki starożytności rzymskich w pieniądzach, pospolicie medalami zwanych, czasów Rzplitej i szesnastu pierwszych cesarzów zbioru ś. p. Stanisława Augusta króla polskiego postrzeżone i krótkim wykładem objaśnione przez JX. Jana Albertrandego..., Warszawa.
- Albertrand J. 1805-1850, O medalach polskich [od Zygmunta I Starogo do Augusta III], b.m.w.
- Bartynowski W. b.d.w., Teki Bartynowskiego: Medale z czasów Jana III, b.m.w.
- Bentkowski F. 1830, Spis medali polskich lub z dziejami Krainy Polskiej stycznych..., Warszawa.
- Catalogue d'une grande et très belle Collection de Monnaies et Médailles Polonaises, ainsi que d'une Collection de Monnaies et de Médailles de divers pays. Rédigé pour servir à l'Enchère publique qui aura lieu à Vienne, le 1. Avril 1850, 1850, red. Leon Mikocki, Wien.
- Herrgott M., Heer R. 1753, Nummotheca Principum Austriae ex gazis Aulae Cæsareae potissimum instructa & aliunde aucta: exhibens Habsburgicae gentis principum lineae Germano-Austriacae. Nummos cujuscunque formae & metalli: praecipue tamen Mnemonicos atque Iconicos, qui vel horum iussu, vel eorum gratia percussi vel fusi fuerunt, typis aeneis expressos: ducendo initium a Ferdinando I. Rom. Imp. & ferie non interrupta progrediens ad usque Ferdinand. IV. Regem Rom., Monumentorum Aug. Domus Austriacae, Pars secunda, 2, Friburgi Brisgoviae.
- Hutten-Czapski E. 1871-1916, Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises..., St. Petersburg-Kraków.
- Raczyński E. 1838, Gabinet Medalów Polskich oraz tych, które się dziejów Polski tyczą począwszy od najważniejszych aż do końca panowania Jana III (1513-1696), Wrocław.
- Reichel J. 1842, Die Reichelsche Münzsammlung in St. Petersburg, zweiter Theil: Liefland, Curland und Polen, St. Petersburg.
- Schlegel Ch. 1703, Biblia in Nummis, Das ist: Kurtzer Entwurff Der vornehmsten Biblischen Sprüche und Historien / Wie auf Medaillen / Ducaten / Thalern und andern Müntzen [...], Jena.
- Trchsel Ch.F. 1869, Catalogue des monnaies et médailles Polonaises composant Le Cabinet Numismatique de Son Altesse Le Prince Guillaume Radziwill, Berlin.

Opracowania i katalogi

- Aurea Porta Rzeczypospolitej 1997, Sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVIII wieku. Katalog wystawy, red. T. Grzybkwowska, J. Talbierska, 2, Gdańsk.
- Besala J. 1992, Stefan Batory, Warszawa.
- Biedrzycka A., Besala J. 2004-2005, Stefan Batory (1533-1586), [w:] Polski Słownik Biograficzny, 43, z. 176, s. 114-129, Warszawa-Kraków.
- Bogacz T., Kozarska-Orzeszek B. 1995, Medalierstwo na ziemiach polskich w XVI-XX wieku, Katalog wystawy, Wrocław.
- Chomyn I. 2015, Katalog plaket, medalionów i medali polskich i z Polską związanych w Lwowskiej Narodowej Galerii Sztuki, 1-2, Warszawa.
- Ciechanowiecki A., Jeżewski B.O. 1966, Polonica na Wyspach Brytyjskich / In the British Isles, London.
- Czar srebra i magia złota 2007, W kręgu monet i medali Prus Królewskich. Katalog wystawy, red. J. Trupinda, Malbork.
- Dylewski A. 2011, Historia pieniądza na ziemiach polskich, Warszawa.
- Gacek J. 2001, Medale, medaliony i plakiety polskie i z Polską związane wytworzone do 1944 r. w zbiorach Muzeum Okręgowego w Rzeszowie. Katalog zbiorów, Rzeszów.
- Hampel J. 1878, Báthory istvánféle emlékérem a m. I. mlzelmran, Archaeologia Közlemények XII, s. 1-6.
- Grzybowski S. 1994, Jan Zamoyski, Warszawa.
- Leśniewski S. 2008, Jan Zamoyski – Hetman i Polityk, Warszawa.
- Kamiński C., Kowalczyk W. 1969, Medale i medaliony polskie i związane z Polską, Katalog wystawy, Warszawa.
- Komornicki E.S. 1935, Essai d'une iconographie du roi Etienne Batory, [w:] Etienne Batory. Roi de Pologne. Prince de Transylvanie, Cracovie, s. 425-512.
- Koperwas M. 1998, Katalog medali XVI-XVIII w. w zbiorach Gabinetu Numizmatycznego Muzeum Lubelskiego, Lublin.
- Kucharski W. 2024, Wojny Stefana Batorego 1576-1582, Warszawa.
- Medale Polskie i z Polską związane z okresu pierwszej Rzeczypospolitej 2019, Katalog zbiorów – zamek królewski w Warszawie – muzeum. Fundacja zbiorów im. Ciechanowieckich, red. J. Zachert, G. Śnieżko, M. Zawadzki, Warszawa.
- Orzeł Biały 1995, 700 lat herbu Państwa Polskiego. Katalog wystawy, red. P. Mrozowski, M. Makowski, Warszawa.
- Paszkiewicz B. 2012, Podobna jest moneta nasza do urodnej panny. Mała historia pieniądza polskiego, Warszawa.
- 100 rarytasów numizmatycznych w Muzeum Narodowym w Krakowie 2012, red. J. Bodzek, E. Korczyńska, Kraków.
- Spreti V. 1932, Enciclopedia storico-nobiliare italiana, 6, Milano.
- Stahr M. 2008, Medale polskie i z Polską związane od XVI do XVIII wieku. Katalog zbiorów Muzeum Narodowego w Poznaniu, 11, Poznań.
- Więcek A. 1989, Dzieje sztuki medalierskiej w Polsce, Warszawa.

